

Воробйова Г.Ю.

Особливості використання політичних метафор у тоталітарних та демократичних суспільствах

У статті проаналізовані основні напрями досліджень використання політичних метафор у різних політичних режимах. Автор визначила, як політичні лідери використовують політичні метафори задля маніпуляції свідомості та легітимації власних програм та дій на політичній арені.

Ключові слова: політична метафора, політичний режим, легітимація, маніпуляція, політичне мовлення.

В статье проанализированы основные направления исследований использования политических метафор в различных политических режимах. Автор определила, как политические лидеры используют поли-

тические метафоры для манипуляции сознания и легитимации собственных программ и действий на политической арене.
Ключевые слова: политическая метафора, политический режим, легитимация, манипуляция, политическая речь.

The article analyzes the main areas of research use of political metaphors in different political regimes. The author identified as political leaders used political metaphor for mind manipulation and legitimize their programs and activities in the political arena.

Key words: political metaphor, political regime, legitimization, manipulation, political speech.

УДК 323.23: 32.019.5

Воробйова Г.Ю.,
аспірант кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Політична метафора представляє собою символічну конструкцію, яка здатна впливати на свідомість населення та сприяти категоризації політичного середовища. Власне завдяки таким позиціям політичну метафору використовують як засіб впливу на свідомість людини задля легітимації діяльності (на початку політичної кар'єри, під час передвиборчої агітації). Проблема полягає в тому, щоб дослідити, які існують механізми впливу на свідомість людини завдяки метафорі як символічній конструкції. Завдяки такому питанню та історичним реаліям, які підштовхнули науковців до створення нового напрямку дослідження, виник новий напрям досліджень – політична лінгвістика. У дослідженні ми наголосимо на таких моментах:

– політична метафора є частиною пануючої ідеології, яка використовуються як символічна структура мови, що впливає на історичну пам'ять населення та акумулює необхідну картину світу, сприяє категоризації та враховує культурне нашарування;

– політична метафора є структурою мовленнєвого дискурсу правлячої еліти, яка спрямовує свою діяльність на отримання визнання з боку населення.

Аналіз праць, які звертались до компаративного аналізу політичних метафор у різних державах, свідчить про такі риси цієї символічної структури, які залишаються незмінними на різних етапах розвитку: архетипічність та варіативність [3, с. 13]. Для доведення вищезазначених гіпотез варто звернутись до історичного етапу осмислення метафори у політичному середовищі різних країн. Внесок американського вченого Г. Лассвелла полягає в розробці й розвитку методики контент-аналізу, за допомогою якого йому вдалося продемонструвати зв'язок між стилем політичної мови й політичним режимом. Наслідки

аналізу дискурсу політиків, які сповідували демократичні цінності свідчить про те, що вони намагались використовувати такі символічні структури, які ближчі до виборців. Дуальність такого стилю політичного мовлення становить стиль недемократичних політичних лідерів (тоталітарних вождів та авторитаристів), які комунікацію з населенням спрямовують на отримання переваги над людьми, що певним чином дистанціює від суспільства, що обов'язково знаходить відображення в стилістичних особливостях політичної мови влади. Отже, мовні інновації, на думку Г. Лассвелла, передують громадським перетворенням, тому зміни в стилі політичної мови служать індикатором наближення демократизації суспільства або кризи демократії. Перший етап дослідження політичних метафор став підґрунтям для інновації у цій сфері у 40-і рр. ХХ ст., коли Н. Лейтес, С. Якобсон та інші дослідники виявляли різні взаємозалежності між семантикою мовних одиниць і політичними процесами на основі аналізу радянських гасел, мови Інтернаціоналу, текстів фашистської пропаганди [6, с. 115]. Історичний детермінізм цього напрямку пов'язаний з початком Другої світової війни та появою тоталітарних режимів. Розглядаючи цей етап розвитку політичної лінгвістики, історики науки називають, крім фахівців з комунікації, англійського письменника Джорджа Оруелла і німецького літературознавця Віктора Клемперера, які звернулися до критичного вивчення тоталітарного дискурсу. Перший з них написав у 1948 р. роман-антиутопію «1984», у якому були описані принцип «двозначності» (doublethink) і словник «новомови» (newspeak), тобто на конкретних прикладах охарактеризовані способи мовного маніпулювання людською свідомістю з метою завоювання та утримання політичної влади в тоталітарній державі. Джордж Оруелл наочно показав, яким чином за допомогою мови

можна змусити людину повірити брехні і вважати її справжньою правдою, як саме можна покласти в основу державної ідеології оксюморонів гасла «Війна – це мир», «Свобода – це рабство» і «Незнання – це сила» [5, с. 12]. Отже, уже на першому етапі розвитку політичної лінгвістики значна увага приділялася аналізу маніпулятивних практик стосовного мовного аспекту політичної комунікації в тоталітарних суспільствах.

На наступному етапі (60–80-ті рр. ХХ ст.) розвитку лінгвістики зарубіжні фахівці зосередили увагу на вивченні комунікативної практики в сучасних західних демократичних державах. Ці дослідження показали, що і в умовах «свободи» постійно використовується мовна маніпуляція свідомістю, але вона є більш витонченою.

Когнітивний підхід розглядає роль символів у категоризації оточуючого середовища. Метафора визначається як основна ментальна операція, як спосіб пізнання, категоризації, оцінки та пояснення явищ оточуючого світу. В основі цього визначення є уявлення про епістемологічний (метафора як спосіб пізнання світу) та онтологічний (метафора як ментальний феномен) характери. Системний виклад вказаного методу був здійснений у праці «*Metaphors We Live by*» Дж. Лакоффа та М. Джонсона. Головна ідея цього підходу полягає в тому, що метафора не тільки є категорією мови, а складає значну частину свідомості та проявляється в дії. «Наша буденна понятійна система, в межах якої ми діємо та існуємо, в сутності метафорична» [4, с. 123]. Зазначений підхід виводить метافору зі сфери мовлення, що для цього дослідження становить велику теоретичну значимість. Відповідно до вказаної теорії в основі метафоризації політичного життя лежить процес взаємодії між структурами знань (фреймами та сценаріями) двох концептуальних доменів: сфери-джерела та сфери-мішені. У результаті спрямування метафоричної проекції в одному руслі зі сфери-джерела у сферу-мішені формуються сталі схеми взаємодії людини з навколишнім середовищем. Сфера-джерело складає сталі фрейми, на основі яких реалізується когнітивний механізм, що є основою для прийняття рішень і дій. Це становить основу концептуальної метафори, яка ефективно діє відповідно до концептуальних прототипів суспільства. Висновки, зроблені вченими, встановлюють перспективи для вивчення концептуальної метафори, що охоплює всі сфери досвіду людини і становить когнітивний потенціал. Варто відзначити роботи А. Мусолффа, який продовжує розвиток когнітивної методики, але доповнює її власним поглядом на політичну метафору як живий організм, який функціонує в політичному дискурсі, має риси спадковості та мінливості, отже, еволюціонує та виживає з іншими метафорами у межах окремої комунікативної моделі. Результатом вищезазначе-

них досліджень стала поява теорії концептуальної метафори, основа якої за книгою Дж. Лакоффа і М. Джонсона «*Метафори, якими ми живемо*» визначається як розуміння і переживання сутності одного роду через сутність іншого роду.

Метафора представляє інтерес для дослідників дискурсу як потужний інструмент створення нових смислів і емоційного впливу. Особливо яскраво це виявляється в тоталітарному суспільстві, де метафори служать для формування та підтримки, бо є основою міфологем. Цей механізм докладно розглядається в книзі Елеонори Лассан. Автор виходить з того, що в основі ідеологізованої свідомості лежать бінарні опозиції типу індивідуалізм – альтруїзм, комунізм – антикомунізм тощо. Вони отримують своє втілення в метафорах, які, як демонструє Е. Лассан, змістовно організують дискурс, розвертаючись в метафоричні сценарії, відсилаючи до фрейм. Уже зазначалося, що, незалежно від типу дискурсу, центральне місце в тоталітарному дискурсі належить військовій метафорі. Так, дослідник літератури сталінської епохи констатує, що метафора «світ як війна» пронизує її семантичний простір: «Війна є природною і завжди бажаною середою – контекст тоталітарної культури». Простежуючи еволюцію радянської літератури з 1930-х по 1950-ті рр., він показує, як тема перманентної війни змінює тему перманентної революції, як потім вона трансформується в ідеологію боротьби за мир.

Автор відзначає й інший поширений в сталінську епоху тип метафор – «сімейні» метафори: Батьківщина-мати, батько народів, народи-брати, республіки-сестри. На його думку, «зворотна» заміна соціальних зв'язків сімейними обумовлена тим, що тоталітарна культура спирається на патріархальну свідомість. У більш глибинному сенсі, «ця сімейність, впровадвана і культивована владою, покликана була приховати те, що знаходилося в сфері несвідомого, компенсувати природну потребу людського буття у зв'язку з навколишнім світом і в прагненні уникнути самотності у великій родині і великий рідні».

Книга Віктора Клемперера надає багатий матеріал для дослідження паралелей між німецькою мовою Третього рейху та російською мовою радянського періоду. Що стосується метафор, то Клемперер констатує широке використання «технічних» метафор по відношенню до людини та її роботі: так, людина на своєму посту уподібнювалася мотору, працюючому на граничних оборотах, з повним навантаженням, добре налагодженим управлінням. Подібне зауваження, що стосується російської мови, було висловлено А.Н. Барановим: «Одним з найважливіших завдань зі зміни суспільної свідомості в період після жовтня 1917 р. була спроба суміщення органістичного способу мислення (представленого метафорами орга-

нізму, рослини, дерева, людини), яке мало глибоке коріння в російському соціумі, з механістичним, раціональним мисленням, фіксованим у метафорах механізму, будівництва, машини, мотора тощо. Відомий Нам розум дав сталеві руки-крила, а замість серця – полум'яний мотор» [2, с. 114].

У дослідженні політичної метафори виділяють ряд напрямів, але в цьому контексті варто зупинитися на двох: когнітивний і риторичний. Оскільки акцент робиться на наукових механізмах усвідомлення ролі метафори в демократичному і тоталітарному режимі, то риторичний напрям покаже, як політичні лідери використовували метафору для власних цілей, а когнітивний – як метафори перетворювалися у свідомості людей в сталі поняття про політику і викликали електоральні симпатії. У цьому контексті варто згадати ряд європейських досліджень політичної метафори, які були виконані в рамках критичного аналізу дискурсу, тобто були методологічно пов'язані з ідеями Р. Водак, Т. ван Дейка і їх однодумців. В цьому випадку метафора розглядається як один із засобів, який використовує соціальна влада для здійснення свого панування в суспільстві, для обґрунтування і здійснення соціальної нерівності і обману громадян. У контексті дослідження має сенс порівняти, як політики демократичних і тоталітарних режимів використовують політичні метафори у своїх виступах з метою впливу на свідомість людей і легітимації політичної діяльності. Для цього варто пам'ятати, що метафори діють як сигнали до соціальної ідентичності. Політичний дискурс, який передає виразність ідентичності правителів показує, що авторитаризм з боку людей є прийнятним. А політичний дискурс, який ідентифікує громадян з політиками, сприяє розвитку демократії шляхом заохочення людей до участі. У політбюро мови від епохи радянського авторитаризму, метафори розміру, переваги, відстані і підпорядкування були в достатку. Ці метафори придатні для підкреслення віддалення політики від звичайного життя і для показу неповноцінності населення. В політичній мові перехідного 1989 р. цих метафор стало менше, в той час як нові метафори, часто запозичені з дискурсу міжнародної дипломатії, показують деконструкцію взаємних претензій правителів на продовження повноважень. У російському політичному дискурсі з перших років виборчої політики авторитарні метафори майже зникають і замінюються метафорами вибору та ідентифікації відповідних для заохочення людей, що приєднуються до виборів.

Російські лінгвісти простежили, як саме змінювалась риторика лідерів Радянського Союзу, як це вплинуло на соціальні перетворення. Наприклад, у період правління Й.В. Сталіна переважали метафори війни, а в часи Л.І. Брежнєва дискурс змінився та стали превалювати метафорам спорідненості.

Вчені встановили, що архітектурні метафори – ознака епохи перебудови [7, с. 28], а метафори зі сфер-джерел «театр», «текст» і «кримінальний світ» – яскрава прикмета періоду президентства Б.М. Єльцина. У російському політичному дискурсі початку XXI ст. особливо помітна активізація метафор з сфери-джерела «монархія». Це виявилось у використанні у ЗМІ моделі «Росія – це монархія». У перехідний період значно посилюється вплив демократичних метафор. Це у свій час дослідив американський вчений Р.Д. Андерсон. Його роботи спрямовані на аналіз динаміки політичної метафорики в період демократизації суспільства. У публікації «The Discursive Origins of Russian Democratic Politics» автор викладає дискурсивну теорію демократизації, суть якої полягає в тому, демократизація починається з дискурсу, а не з економіки. За Р.Д. Андерсону, при зміні авторитарного дискурсу влади на демократичний в масовій свідомості руйнується уявлення про кастову єдність політиків і їх «відокремленість» від народу. Дискурс влади стає більше різноманітним, не таким уніфікованим, що означає появу плюралізму як засадничої риси демократії як політичного режиму. Дослідник вирішив довести, що радянські лідери розповідали не тільки про свої політичні ідеї, а й про своє ставлення до самих людей. Він акцентує увагу на виступах членів політбюро 1966–1985 рр. (чим досліджує риторичку тоталітарних вождів), виступи членів політбюро в рік перших загальнонародних виборів (визначає особливості політичного дискурсу перехідного періоду) і виступи, які характерні періоду демократизації політичного режиму. Р.Д. Андерсон дослідив частотність декількох груп метафор, за якими можна судити про те, як комуністична еліта співвідносить себе з іншим народами СРСР. Експерт визначив, що під час промов комуністичних лідерів переважали метафори розміру (великий, великий, великий, широкий, титанічна, гігантський, високий тощо), метафори патерналізма і субординації (виховання, завдання, працівник, будівництво, зразок). Проте це була не загальна тенденція, адже риторика політиків змінювалась у той момент, коли почали впроваджувати демократичні вибори. Зокрема, для тоталітарного періоду Радянського Союзу характерні вертикальні метафори, які передають основні уявлення про структуру політичної системи. Під час демократичних перетворень метафори еволюціонують до горизонтальних видів. Прикладами останніх можуть служити такі метафори, як діалог (в авторитарний період метафора використовувалася тільки по відношенню до міжнародної політики), спектр, кольорні метафори, орієнтаційні метафори горизонтального розташування (ліві, праві, прихильники, противники). Наприклад, з появою орієнтаційних метафор «лівий» і «правий» у населення з'явилася свобода вибору, можливість «горизонтальної»

самоідентифікації з політикою через механізм причислення себе до «лівих» чи «правих». Таким чином, для авторитарного дискурсу характерні такі метафори: гігантоманії та патерналізму, метафори субординації, вертикальні метафори. Ці символічні прийоми проводять чітку дистанцію між політиком та суспільством. Автор наголошує на тому, що зміна політичних метафор передуює процесу демократизації, що говорить про те, що метафори мають каузальну силу. Ще одним прикладом аналізу динаміки структурних метафор в період переходу до демократії може служити монографія Збігнева Хейнтзе, в якій подається дослідження змін в польському політичному просторі.

Таким чином, у ході дослідження були проаналізовані особливості використання політичних метафор в процесі організації владних повідомлень суспільству. Було визначено сутність політичної метафори, що становлять символічні структури, які застосовують у конструюванні політики і які спрямовані на порівняння політичного явища з тим, яке просте для людини на буденному рівні сприйняття. Застосовуючи аналогію з різнорідними явищами, політична метафора сприяє формуванню спрощеного уявлення складної політичної ситуації, полегшує конфлікт, допомагає визначити розстановку авторитетних сил на політичній арені. Виявлено, що використання висловів символічного характеру забезпечує сприйняття суспільством феномена управління та підпорядкування за різного політичного режиму. У процесі конструювання політики у демократичному суспільстві дієвим є застосування політичних метафор в електоральному процесі, чим забезпечується підтримка політичних акторів на виборах. Встановлено, що маніпулятивний потенціал метафоричних методик політичного мовлення окремого політика забезпечує формування сталого образу-символу у процесі сприйняття його дій як в тоталітарному, так і в демократичному суспільстві.

У контексті конструювання політики політична метафора виконує інформаційну, акцентуаційну, контактовстановлювальну функції і функцію впливу, а тому є дуже продуктивною. Здатність метафори приховувати зміст повідомлення, категоричність метафоричних оцінок, а також недостатність для декодування інформації обсяг знань реципієнта можна вважати чинниками, які ускладнюють читачеві створення дискурсу. Було з'ясовано, що структурні метафори концептуалізують окремі сфери шляхом переносу на них структури іншої сфери, онтологічні метафори категоризують абстрактні сутності шляхом окреслення їх меж у просторі, орієнтаційні метафори структурують кілька сфер і задають загальну для них систему сприйняття. Отже, в метафоричності політичної комунікації реалізується прагматичний та прогностичний потенціал політичної мови.

У тоталітарному режимі переважають метафори «гігантоманії», тобто ті, які пов'язані зі збільшенням розміру, проте для демократичного політичного режиму переважають метафори, які сприяють згуртуванню населення та зближенню політиків з електоратом. Ідеології ґрунтуються на конкретних реакціях з боку населення, а тому політика в метафоричності конкретизується. Наприклад, в ідеологічному суспільстві, особливо тоталітарному й авторитарному, при конструюванні політичного курсу частіше використовуються метафори «війни, змагання, спорту», що спричинює конфліктність у політичному змаганні, натомість у демократичному суспільстві популярності набула метафора «танцю», у якій суперечка розуміється як спільна діяльність для досягнення консенсусного ефекту, органістичні метафори (рослина-дерево, організм). Отже, образність політичного дискурсу в ідеологічних суспільствах не є мовною прикрасою, а виступає засобом сприйняття політичних подій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Личная сфера говорящего и наивная модель мира / Ю.Д. Апресян // Семиотические аспекты формализации интеллектуальной деятельности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 21 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.
3. Будаев Э.В. Метафора в политическом интердискурсе : [монография] / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2006. – 215 с.
4. Эльштайн Дж.Б. О взаимосвязи между политическим языком и политической реальностью / Дж.Б. Эльштайн // Логос. – 2005. – № 3. – С. 65 – 72.
5. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С.Я. Єрмоленко – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
6. Лассуел Г.Д. Психопатология и политика / Г.Д. Лассуел. – РАГС, 2005. – 352 с.
7. Чудинов А.П. Политическая лингвистика / А.П. Чудинов. – М., 2006. – 255 с.
8. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G.Lakoff ; ed. by A. Ortony. – Cambridge, 1993. – 250 p.
9. Lakoff G. Don't Think Of An Elephant! Know Your Values and Frame the Debate: The Essential Guide for Progressives. White River Junction / G. Lakoff. – 2004. – 200 p.
10. Lakoff G. Metaphor and War. The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf / G.Lakoff [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://metaphor.uoregon.edu/lakoff-l.htm-1991>.
11. Lakoff G. Metaphors We Live by / G. Lakoff, M.Johnson. – Chicago, 1980. – 180 p.
12. Landtsheer Ch. Function and the Language of Politics. A Linguistics Uses and Gratification Approach / Ch. Landtsheer // Communication and Cognition. – 1991. – Vol. 24. – № 3/4. – P. 26–35.
13. Musolff A. Metaphor Scenarios in Public Discourse / A.Musolff. – 2006. – 240 p.